

ПОНЯТТЯ ТРАНСФОРМАЦІЙНОГО ПРОЦЕСУ ЯК ДИНАМІЧНОГО ЕЛЕМЕНТУ ДЕРЖАВНО-ПРАВОВОЇ ДІЙНОСТІ

CONCEPT TRANSFORMATION PROCESSES AS DYNAMIC ELEMENTS OF THE STATE AND LEGAL REALITY

Пампура М.В.,

кандидат юридичних наук

докторант Харківського національного університету внутрішніх справ

Розкрито зміст поняття «трансформаційний процес», з'ясовано його співвідношення з поняттями «модернізація», «демократизація», «демократичний транзит» та ін. Проаналізовано сучасні наукові підходи до розуміння сутності трансформаційних процесів. Визначено основні ознаки та особливості процесу соціальної та політичної трансформації як динамічного елементу сучасної державно-правової дійсності.

Ключові слова: процес, трансформація, трансформаційний процес, модернізація, демократизація, транзит.

Раскрыто содержание понятия «трансформационный процесс», рассмотрено его соотношение с понятиями «модернизация», «демократизация», «демократический транзит» и др. Дан анализ современных научных подходов к пониманию сущности трансформационных процессов. Установлены основные признаки и особенности социальных и политических трансформаций как динамического элемента современной государственно-правовой действительности.

Ключевые слова: процесс, трансформация, трансформационные процессы, модернизация, демократизация, транзит.

The content and interrelation of the notions “transformational process”, “modernization”, “democratization” and “democratic transit” are analyzed. The analysis of contemporary approaches to understanding of essence of transformational processes is performed. The main characteristics and specific features of the social and political transformations are considered.

Key words: transformation, process, transformational processes, modernization, democratization, transit.

Постановка проблеми. Новітній період вітчизняної історії характеризується кардинальними перетвореннями суспільно-політичного і державного устрою. Відбувається поступова демократизація усіх сфер життя сучасного українського суспільства, здійснюється децентралізація державної влади, йде нелегкий процес розбудови громадянського суспільства в країні. Специфіку сучасного стану політичної і правової систем в Україні відбивають такі поняття, як «посткомуністична трансформація», «перехід до демократії», «демократизація суспільства», «демократичний транзит», «модернізація» та інші, за допомогою яких зазвичай окреслюється еволюційний процес зміни режиму та розбудови правової держави в будь-якому посттоталітарному суспільстві. Наявність такої великої кількості понять, за допомогою яких науковці намагаються окреслити характер та особливості змін, що відбуваються в сучасному українському суспільстві, свідчить, насамперед, про складність проблеми та вимагає нового, комплексного рівня наукового вивчення трансформаційних процесів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання соціальних та політичних трансформацій розроблялося такими класиками сучасної наукової думки, як З. Бжезінський, Д. Гелд, С. Гантінгтон, Г. О'Доннел, А. Пшеворський, Д. Растоу, Е. Тоффлер, Ф. Шміттер, П. Штомпка та ін. Значний внесок у розвиток теорії трансформаційних процесів стосовно посттоталітарних країн зробили такі вітчизняні та

зарубіжні дослідники, як С. Бабенко, В. Гельман, Є. Головаха, В. Горбатенко, Т. Загороднюк, Т. Заславська, Е. Ковтуненко, В. Колісник, О. Куценко, М. Михальченко, Н. Паніна, В. Солдатенко, М. Шульга, В. Ядов та ін.

Незважаючи на велику кількість наукових досліджень у цій сфері, нині все ще залишаються без відповіді питання щодо сутності і змісту, темпів та форм соціальних і політико-правових трансформацій в Україні. І, перш за все, наукового аналізу потребує саме поняття «трансформаційний процес», зміст якого сьогодні, попри його широке вживання у науковій та медійній сферах, є недостатньо розробленим у науковому плані.

Метою статті є дослідження категорії трансформаційного процесу, що передбачає визначення сутності та змісту поняття «трансформація», характеристику основних ознак і особливостей процесів соціальної та політичної трансформації як динамічного елементу сучасної державно-правової дійсності.

Виклад основного матеріалу. В сучасній науковій літературі існує чимало визначень змісту поняття «трансформація». Дослівно «трансформація» (від лат. transformatio – перетворення) означає модифікацію чи зміну виду, форми, структури або істотних властивостей і характеристик об'єкта. Трансформувати означає змінити, перетворити з одного на інше [1, с. 617–618]. Стосовно суспільства поняття «трансформація» є однією з найбільш істотних форм

його перетворення, у якій відбуваються зміни самої соціальної системи, а не лише її окремих компонентів. Розглядаючи поняття трансформації як загальний предмет філософського аналізу, В. Карасьов визначає трансформацію як найбільш широку й універсальну категорію, зміст якої складає становлення, функціонування і розвиток якості соціуму в цілому або його окремих одиниць [2, с. 12]. В суспільних науках термін «трансформація» став використовуватися із середини минулого століття, однак трансформація розглядалася в цей період виключно як модифікація поняття «модернізація». Тільки з кінця 80-х рр. XX ст. «трансформація» стала використовуватися як самостійне поняття у дослідженні сучасних суспільств, насамперед, щодо характеристики соціальних процесів, які відбувалися на посттоталітарному (посткомуністичному) просторі. Сьогодні ця категорія використовується як ключове поняття у дослідженні сучасних суспільств і стосується майже всіх аспектів соціальної проблематики – від глобальної трансформації світового співтовариства до трансформації політичних еліт або культури.

Оскільки поняття трансформаційного процесу є достатньо широким, сучасні автори вкладають у нього різний зміст. Довідкова література визначає трансформацію стосовно суспільних процесів як зміну форми, природи або характеру суспільства чи окремої його структури [3, с. 401], перетворення соціальних структур, соціально-політичних і правових інститутів, що супроводжується, на відміну від реформування, їх корінним зломом [4, с. 374], перехід до якісно нового стану організації суспільства, що здійснюється як результат наростання питомої ваги нерівних за своєю вагою та спрямованістю відносин зі своїм оточенням [5, с. 453–454].

Провідними сучасними вченими соціальна трансформація розуміється як:

- радикальна й відносно швидка зміна соціальної природи суспільства (Т. Заславська);
- перетворення суспільства, що відрізняється національно-культурною своєрідністю (В. Ядов);
- швидка, зовнішня, поверхнева зміна соціальності за допомогою впровадження в неї чужорідних елементів, видаваних за необхідні підстави, і супроводжуване наростанням негативних явищ (Н. Іконікова);
- комплексне, переважно еволюційне перетворення суспільства як соціокультурної системи – соціокультурна трансформація (Н. Лапін) та ін.

Таким чином, соціальну трансформацію можна визначити як процес зміни суспільства, що містить у собі «безліч складно поєднаних економічних, політичних і соціальних процесів» [6, с. 5], неминучими й дуже важливими наслідками якого стають зрушення у соціальній структурі суспільства та його культурі. Найважливішою складовою процесу соціальної трансформації є трансформація політичної системи. Під політичною трансформацією розуміється придбання політичною системою нових рис, зміна політичних стандартів і цінностей; радикальні структурні зміни, спрямовані на досягнення якісно нового

стану системи [7, с. 241]; процес істотної зміни умов і механізмів функціонування політичної системи в цілому або її окремих частин, що призводять до виникнення нових форм політичних організацій та інститутів, до зміни форм державного правління або політичного режиму [8]. Особлива роль політичної трансформації як складової загальної соціальної трансформації, на думку сучасних дослідників, визначається тим, що саме в її процесі продукуються управлінські рішення, як правило, у вигляді нормативних актів, що регулюють найважливіші аспекти всього суспільного життя і є обов'язковими до виконання, оскільки підкріплюються державним примусом [9, с. 48]. Політична трансформація, на відміну від економічної та культурної (що можуть відбуватися майже автономно достатньо довгий час), передбачає відповідні обов'язкові зміни в усіх інших сферах суспільного життя. Як зазначає М. Михальченко, внаслідок політичної трансформації відбуваються зміни в соціальній, економічній та духовній структурах суспільства, які, у свою чергу, можуть або динамізувати, або гальмувати політичні зміни [10, с. 667]. Основним змістом трансформаційного процесу є якісна й комплексна зміна структури і функціонування політичної системи суспільства, динаміка й результативність якої залежить від здатності політичних інститутів і основних політичних акторів реагувати на внутрішні та зовнішні виклики. Політична трансформація виявляє собою відбиття спроможності політичної системи адаптуватися до нових соціальних вимог, підтримувати раціональні традиційні структури, а також створювати нові інститути, що забезпечують оптимізацію механізмів «зворотного зв'язку» між владою й громадянами [11, с. 24]. Таким чином, політична трансформація може бути визначена як процес кардинальних змін характеру, структури й механізмів функціонування політичної системи, спрямований на досягнення якісно нового стану системи – її інституціональної сфери, а також норм, цінностей та моделей політичної поведінки.

Поняття трансформації необхідно відрізнити від інших понять, що відбивають стосовно аналізу динаміки політичної системи різні форми соціально-політичних змін, – понять «розвиток», «реформування», «модернізація», «транзит», «демократизація» та ін.

Так, на відміну від процесів відтворення (репродукції) і реформування, тобто адаптивних, компенсаторних процесів, що врівноважують або підтримують систему, дозволяють їй пристосовуватися до навколишніх умов, зберігаючи незмінною свою основу, трансформація означає зміну сутнісних якостей системи. Як відзначав П. Штомпка, «коли, окрім кількісних, спостерігаються й базові якісні зміни, тоді ми можемо говорити скоріше про трансформацію, аніж про репродукцію, тому що такі зрушення стосуються основи соціальної реальності, їх відзвуки зазвичай відчуваються у всіх сферах (елементах) соціального життя; трансформація – це синонім того, що ми позначаємо як «зміну чогось», а репродукція переважно вказує на зміни усередині чогось» [12, с. 39–40]. Т. Заславська підкреслює, що, на відміну від цільового

реформування суспільств, коли зберігається їх типологічна ідентичність, під час трансформації зрештою змінюється їх соціетальний тип (тому трансформація є більш складним процесом, ніж реформування). Під трансформацією дослідник розуміє обумовлену зовнішніми факторами й внутрішньою необхідністю поступову, не пов'язану зі зміною правлячої еліти, але в той же час радикальну й відносно швидку, зміну соціетального типу суспільства. До основних рис цього процесу відносяться: 1) поступовість і відносно мирний характер перебігу; 2) спрямованість на зміну не окремих сторін, а сутнісних рис, що визначають соціетальний тип суспільства; 3) принципова залежність перебігу і результатів процесу від діяльності та поведінки не лише правлячої верхівки, але й масових суспільних груп; 4) слабка керованість, важлива роль стихійних факторів його розвитку, невизначеність його результатів; 5) незворотність, тривалість і глибина аномії, зумовленої випереджувальним розпадом старих суспільних інститутів у порівнянні зі створенням нових. Таким чином, під час соціальної трансформації зрештою змінюється соціетальний тип суспільства, тоді як реформування припускає збереження його типологічної ідентичності. Соціальна трансформація реалізується через зміну системи базових інститутів суспільства, соціальної структури й людського потенціалу, які пов'язані один з одним складними механізмами [13, с. 193–201, 452].

Політична трансформація відбувається складно і супроводжується кардинальними змінами характеру взаємовідносин між державою і громадянським суспільством, конфліктом політичних та моральних цінностей, особливо в перехідні періоди. Сучасні дослідники підкреслюють, що політична трансформація є саморегульованим і самокерованим процесом, вільним від жорсткої концептуальної скерованості, характерної для проектів політичної модернізації [14, с. 19–20]. Тож трансформацію політичних режимів необхідно відмежовувати від суміжних, але не тотожних категорій модернізації і модифікації політичних режимів. Під політичною модернізацією розуміється процес, пов'язаний з оновленням інститутів політичної системи, а також характеру політичних відносин [7, с. 152]; надання політичній системі (інституту, організації) сучасного вигляду, перетворення відповідно до сучасних критеріїв і вимог [15, с. 199]. На відміну від трансформації, модернізація не пов'язана з корінними змінами об'єкта, однак зазвичай спричиняє зміни у характері політичних відносин, реалізованих у межах політичного інституту (системи), вона може бути спрямована на вдосконалення його структурно-функціональної або управлінської організації. Таким чином, під політичною модернізацією розуміється зростання здатності політичної системи адаптуватися до нових зразків соціальних цілей і створювати нові види інститутів, що забезпечують поступальний соціальний розвиток [16, с. 174]. Що стосується модифікації політичної системи, то ця категорія відбиває не зміну її структурних або функціональних аспектів, а лише перетворення в межах існуючого

політичного режиму з метою адаптації методів і засобів управління відповідно до нових політичних потреб і викликів [17, с. 11].

За допомогою понять «перехід», «транзит», «демократизація» в сучасній науковій літературі позначають схожі за своїм змістом процеси руху політичної системи до демократичного устрою. Вони входять до категоріального апарату комплексу транзитологічних теорій і відбивають аналіз динамічних властивостей політичної системи з позицій заздалегідь визначеної заданості мети змін і можливості завершення динаміки з досягненням цієї мети [18, с. 9]. Так, поняття транзиту поєднує будь-які за своєю формою і змістом процеси переходу від старого, недемократичного стану до іншого. Кінцевим результатом такого «переходу» вважається той або інший різновид демократії. Отже, демократичний транзит є політичним процесом, що має лінійний характер розвитку – від розпаду тих або інших різновидів авторитаризму до поступового вибудовування консолідованої демократії ліберального типу [19, с. 123–124]. Демократизація є певною спрямованістю політичного процесу, що характеризується розширенням політичних прав і свобод громадян, політичним і ідеологічним плюралізмом, збільшенням форм участі населення у політичному житті, децентралізацією державної влади, реалізацією принципу розподілу влади, розбудовою громадянського суспільства тощо [7, с. 83–84; 15, с. 49–50]. В межах цього підходу С. Гантінгтон розглядає політичну трансформацію як складову частину, певний етап демократичного транзиту [20, с. 165], що являє собою, головним чином, якісну зміну інституціональних і соціокультурних механізмів функціонування політичної системи. Таким чином, категорії «демократичний транзит» і «демократизація» акцентують увагу на змінах у функціонуванні політичних систем, що спрямовані на розбудову демократичного політичного режиму, тобто відбивають ті зміни, які відбуваються в період між розпадом автократичного режиму і забезпеченням верховенства демократичних принципів реалізації влади. Поняття «трансформація» також відбиває поступові сутнісні зміни у функціонуванні політичної системи, проте, на відміну від цих категорій, не передбачає заданих, лінійних змін. Трансформація не передбачає обов'язкової наявності вектора змін – вона може бути прогресивною, регресивною, а може мати складний (нелінійний) характер. Головне в трансформації – перетворення форм і змісту політичного життя, його інституціональної сфери, норм, цінностей, моделей політичної поведінки [7, с. 241]. На думку В. Ядова, саме свобода від «векторного навантаження» робить трансформацію найбільш адекватним поняттям для вивчення сучасних посттоталітарних суспільств, у порівнянні з такими поняттями, як «модернізація» або «перехід» («транзит») [21, с. 66].

Висновки. Отже, більшість існуючих в сучасній науковій літературі категорій, що мають відбивати динаміку розвитку соціальних і політичних систем, належним чином не розкривають реальне різнома-

ніття, складність і багатомірність процесів, які відбуваються в сучасній українській державно-правовій дійсності. Найбільш продуктивним для аналізу змісту та особливостей сучасних політичних процесів уявляється використання категорії «трансформаційний процес», під яким розуміється процес кардинальних змін характеру, структури і механізмів функціонування політичної системи, спрямований на досягнення якісно нового стану системи – її інституціональної сфери, а також норм, цінностей та моделей політичної поведінки. Вказана категорія є

нейтральною стосовно оцінки динаміки та напрямів суспільного процесу: не маючи зайвого ідеологічного навантаження, вона дозволяє більш адекватно проаналізувати основні чинники, що впливають на характер перебігу і розвитку політичних процесів, з огляду на їх варіативність і можливу непослідовність, виявити основні тенденції змін у політичній системі, визначивши, зокрема, можливі напрями змін у взаєминах держави і громадянського суспільства, а також особливості розвитку правосвідомості та правової культури населення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Современный словарь иностранных слов: около 20000 слов. – СПб. : Дуэт ; Комета, 1994. – 752 с.
2. Карасёв В. Социальная трансформация как предмет философского анализа : автореф. дисс. ... докт. филос. наук : спец. 09.00.11 «Социальная философия» / В. Карасёв ; Моск. гос. соц. ун-т. – М., 2000. – 48 с.
3. Словарь общественных наук / [авт.-сост.: Е. Подольская, Д. Погорельый, В. Лихвар]. – Ростов-на-Дону : Феникс, 2006. – 475 с.
4. Социологический энциклопедический словарь / ред.-координатор Г. Осипов. – М. : Изд. группа ИНФРА-М-Норма, 1998. – 488 с.
5. Философский словарь / авт.-сост. С. Подопригора, А. Подопригора. – 2-е изд., стер. – Ростов-на-Дону : Феникс, 2013. – 576 с.
6. Заславская Т. Социальный механизм трансформации российского общества / Т. Заславская // Социологический журнал. – 1995. – № 3. – С. 5–22.
7. Новейший политологический словарь / [авт.-сост. Д. Погорельый, В. Фесенко, К. Филиппов]. – Ростов-на-Дону : Феникс, 2010. – 318 с.
8. Политическая наука и искусство управления: сетевой образовательный проект : [мультимедийное учебно-методическое пособие] / авт. и сост. И. Санжаревский. – Тамбов : РАНХиГС, 2014 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.glos.virmk.ru/01_t.htm.
9. Долженков О. Політична та соціальна трансформація: взаємозв'язок та особливості / О. Долженков // Актуальні проблеми політики. – 2013. – Вип. 49. – С. 40–50.
10. Политологический энциклопедический словарь / [за ред. Ю. Шемшученка, В. Бабкіна, В. Горбатенка]; [упоряд. В. Горбатенко]. – 2-ге вид., доп. і пер. – К. : Генеза, 2004. – 735 с.
11. Бродовская Е. Трансформация политической системы современного российского общества: институциональные и социокультурные составляющие : автореф. дисс. ... докт. полит. наук : спец. 23.00.02 «Политические институты, этнополитическая конфликтология, национальные и политические процессы и технологии» / Е. Бродовская ; Тульский гос. ун-т. – Тула, 2008. – 62 с.
12. Штомпка П. Социология социальных изменений / П. Штомпка ; пер. с англ. ; под ред. В. Ядова. – М. : Аспект-Пресс, 1996. – 416 с.
13. Заславская Т. Социетальная трансформация российского общества: Деятельностно-структурная концепция / Т. Заславская. – М. : Дело, 2003. – 568 с.
14. Шаповаленко М. Политическое развитие современных переходных обществ: теоретические подходы и основные тенденции : [монография] / М. Шаповаленко. – Х. : Изд-во Харьк. нац. ун-та внут. дел, 2007. – 340 с.
15. Политологический словарь / за ред. проф. В.І. Астахової та проф. М.І. Панова. – Х. : Прапор, 1997. – 199 с.
16. Балута Т. Політична модернізація України в процесі сучасної трансформації / Т. Балута // Наук. вісник. Одеський нац. екон. ун-т. Всеукр. асоціації молодих науковців. Науки: економіка, політологія, історія. – 2013. – № 2 (222). – С. 171–180. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://dspace.oneu.edu.ua/jspui/handle/123456789/3111>.
17. Тирских М. Трансформация политических режимов: государственно-правовые аспекты : автореф. дисс. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теория и история права и государства; история учений о праве и государстве» / М. Тирских ; ИОГНИУ. – Иркутск, 2006. – 26 с.
18. Москвин Д. Трансформация политической системы России: институциональный аспект : автореф. дисс. ... канд. полит. наук : спец. 23.00.02. «Политические институты, этнополитическая конфликтология, национальные и политические процессы и технологии» / Д. Москвин ; Урал. гос. ун-т им. А.М. Горького. – Екатеринбург, 2007. – 18 с.
19. Политология: Лексикон / под ред. А.И.Соловьева. – М. : РОССПЭН, 2007. – С. 123–134.
20. Хантингтон С. Третья волна. Демократизация в конце XX века / С. Хантингтон ; пер. с англ. – М. : РОССПЭН, 2003. – 368 с.
21. Ядов В. Россия как трансформирующееся общество (резюме многолетней дискуссии социологов) / В. Ядов // Общество и экономика. – 1999. – № 10–11. – С. 65–72.